

mokracije u toj zemlji prošla teži i neuspješniji put. Odatle i njezina ranjivost koja je došla do izražaja pri usponu fašizma na vlast. Kad je riječ o istočnoeuropskim zemljama, tu je autonomija elita još slabija, točnije bi bilo reći da nikada nije ni oblikovana. U njima su, poslije kraha komunističkog režima, održani slobodni izbori, ali tu demokracija neće biti stabilizirana sve dok se »spram države i unutar države« ne osigura moć elita i pod-elita. Budući da autonomna moć elita ovisi o kontroli resursa, a u tom se pogledu još ništa bitno nije promijenilo, relativna se autonomija elita još dugo neće oblikovati, bez obzira na provedeno načelo izbornog natjecanja. Tamo gdje su resursi dugo bili koncentrirani u rukama super-elite, obrat je sigurno težak. »Suprotno početnim prividima, instant demokracija nije nužno stabilna demokracija«. Kako stupanj dosegnute autonomije elita igra važnu ulogu u demokratskom preoblikovanju post-komunističkih režima dobro se vidi na razlikama između Poljske i Rusije. U Poljskoj je do dekonstrukcije komunističkog režima bila znatno razvijenija relativna autonomija elita i zato se u toj zemlji, po svemu sudeći, demokracija oblikuje na stabilniji način. Prema tome, »sve tranzicije nisu iste«. I na tom primjeru, iako mu ne pridaje toliku važnost kao primjerima iz zapadnog svijeta, autorica želi potvrditi svoj temeljni stav o **autonomiji elita kao eksplisnom načelu demokracije**.

Rade Kalanj

Norberto Bobbio

DESTRA E SINISTRA

Ragioni e significati di una distinzione politica

Donzelli Editore, Roma, 1994, 141 str.

Norberta Bobbia poznajemo kao jednu od središnjih figura suvremene političke teorije u Italiji i, osobito, kao autora triju prevedenih knjiga: **Budućnost demokracije**, **Liberalizam i demokracija**, **Eseji iz teorije prava**. Riječ je o teoretičaru koji nikad nije podlijegao intelektualno-političkim euforijama (modama, konjunkturama) i stoga se njegova djela čitaju s velikim uvažavanjem. Ono što piše Bobbio ozbiljno se uzima u obzir. Tako je i s njegovom posljednjom knjigom (**Desnica i lijeva. Razlozi i značenja jedne političke razlike**), kojom ćemo se pozabaviti u ovom kratkom prikazu. Čim je objavljena (1994), knjiga je »osvojila« status pravog *bestsellera*, tako da se vrlo brzo (prvom polovicom 1995) pojavljuje njezino drugo, prošireno izdanje, kojemu autor (»zachuđen uspjehom te knjižice«) dodaje svoj odgovor brojnim kritičarima.

Bobbio traži odgovor na jedno jedino pitanje: Ima li još uvijek smisla govoriti o razlici između lijevice i desnice i, ako ima, što to konkretno znači? Tom se pitanju uobičajeno pristupa na tri načina: deskriptivno, aksiološki i historijski. Stoga je razumijevanje te razlike tradicionalo »pretrpano« nizom različitih značenja (od onih emotivnih i zdravorazumskih do onih racionalnodoktrinarnih i posve ideoloških). Svoj pristup Bobbio definira kao **analitički**, što znači da mu je stalo do toga da se uzdrži od bilo kakvih vrijednosnih sudova i pristranosti. Priznaje da mu je to bilo vrlo teško jer je cijelog života gajio lijeva nagnuća, ali istodobno konstatira da ga je intelektualno iskustvo poučilo kako politička (lijeva ili desna) nagnuća mogu biti porazna za znanstveno

shvaćanje istine. No čak i onda kada se uspijemo izdići iznad vrijednosne razine, ostaje pitanje argumentacije koja bi trebala biti dovoljno racionalno uvjerljiva i kojoj se ne bi moglo prigovoriti da je izabrana u skladu s ideološkim preduvjerenjima. U svakom slučaju, moramo poći od činjenice da je razlikovanje ljevice i desnice, koje traje već više od dvjesto godina, tipični dijadički i antitetički model mišljenja kojim se označava opreka među ideologijama i pokretima, sukob između dviju orijentacija političkog mišljenja i djelovanja. Posljednjih godina, osobito nakon pada Berlinskog zida i sloma komunističkih sustava, ustrajno se tvrdi da je razlika između ljevice i desnice (»koja od Francuske revolucije razdvaja politički univerzum na dva suprotstavljena dijela«) izgubila svaku razložitost i smislenu upotrebljivost. Ta tvrdnja počiva na nekoliko argumenata. Prvo, živimo u vremenu krize ideologija i stoga razlika između ljevice i desnice gubi svoju snagu. Taj argument Bobbio relativizira stavom da je »drvo ideologija još uvijek zeleno«, da ideologije nisu nestale (»živi su nego ikada«), da ništa nije »ideološkije od tvrdnje o krizi ideologije« i da se razlika između ljevice i desnice ne može svesti na puke ideološke izraze. Drugo, u kompleksnim demokratskim društvima potpuno je neadekvatno oštro razdvajanje na dva suprotstavljena dijela, posve je nedostavno dihotomijsko poimanje politike. Bobbio na to dodaje da razlika između desnice i ljevice ne isključuje postojanje različitih »posrednih« pozicija među ekstremima, i to je ono što se uobičajeno označava imenom »centra«. »Treći« nije isključen nego uključen. Političko se polje strukturira trijadički a ne dijadički. Ali bez obzira na uključenost »trećeg« i marginaliziranje ljevice i desnice u političkom sistemu, temeljna antiteza ipak ostaje. Postojanje »trećega« (»centra«) uvijek pretpostavlja neke ekstreme. »Između dana i noći postoji sumrak. No sumrak ne uklanja razliku između dana i noći«. Treće,

stara je dijada velikim dijelom izgubila svoju deskriptivnu vrijednost zbog toga što stalna preobrazba društva dovodi do novih političkih problema. Pojavljuju se pokreti koji se ne uklapaju u tradicionalnu shemu oprečnosti ljevice i desnice. U tom je pogledu najzanimljiviji primjer zelenih. Jesu li zeleni lijevi ili desni? Čini se da oni mogu biti katkad na ljevici, katkad na desnici, a moguće je da ne budu ni jedno ni drugo. Za njih je možda najprije mjenije reći da predstavljaju »transverzalne« pokrete, da zahvaćaju i jednu i drugu stranu dijade, ili da su indiferentni prema krajnostima. Bobbio to tumači argumentom da se ekološka tematika malo-pomalo »udomaćila« u svim strankama i da bi se danas malo tko usudio poricati čovjekove obveze prema prirodi i budućim naraštajima. Četvrto, politički se režimi smjenjuju, uzastopno se mijenjaju vladajuće političke stranke. Ako je vladajuća desnica, onda je irelevantno govoriti o ljevici, i obratno. Bobbio na to primjećuje da čak i u minimalno demokratskim režimima uvijek postoji neka manjina (ljevica ili desnica) koja svjedoči o antitetičnosti političkog polja. Predominacija ne znači potpuno isključenje drugoga. Dvije strane i dalje postoje, jedna u drugoj traže svoj razlog postojanja. Peto, krah sovjetskog sistema znači definitivni kraj historijske ljevice, a time gubi razložitost i desnica kao njezina antitetička komplementarnost. Bobbio na to uzvraća da krah sovjetskog sistema ne znači kraj ljevice nego svršetak jednog povijesno ograničenog sistema. To znači da ne postoji jedna nego brojne ljevice, baš kao što postoje različite a ne samo jedna desnica. Dijada ostaje, ali su se njezini kriteriji promijenili. Mnoštvenost ljevica i desnica umnožava i kriterije razlikovanja. Šesto, u suvremenim političkim sistemima nazivi »ljevica« i »desnica« puke su političke etikete. U zbilji se oba tipa političkih partija obraćaju istim glasačima, ponašaju se na gotovo isti ili vrlo sličan način, formuliraju političke programe bez velikih razlika,

zagovaraju identične neposredne interese. Da bi se obnovila, ljevica prihvaća ideje desnice, desnica pak često realizira ideje ljevice. Bobbio, međutim, dodaje da se u tome ne iscrpljuje sva realnost te konfuzije.

Razlika između ljevice i desnice ne bi imala osobitu vrijednost bez jedne dodatne, za moderno društvo bitne distinkcije. Riječ je distinkciji između ekstremizma i umjerenosti, između ekstremista i umjerenjaka. Ta distinkcija govori o karakteru dviju formacija temeljne dijade. Ono što bitno govori o karakteru desnice i ljevice jest njihov odnos prema demokraciji. Poricanje demokracije svojstveno je ekstremnim strujama i jedne i druge formacije. I revolucionarnim i kontrarevolucionarnim autorima (kao i pokretima koji ih slijede) zajedničko je to da su podijeljeni na ekstremistička i umjerenjena krila. Ekstremisti i jednog i drugog »tabora« bitno su antidemokratski usmjereni. Umjerenjena krila gaje demokratsku orijentaciju. Za oba tipa ekstremizma demokracija je uvijek mediokritetstvo, a ugovorna forma društva puki idiotizam. Fašizmu i komunizmu, kaže Bobbio, zajedničko je to da, bez obzira na svoju temeljnu nepomirljivost, podjednako isključuju formalnu demokraciju kao skup pravila koja ljevici i desnici omogućuju smjenjivanje na vlasti.

Uz tu dodatnu distinkciju Bobbio još jednom naglašava (i obrazlaže) svoju tezu da dijada ljevica/desnica još uvijek živi, da je »struktura političkog života bitno dihotomijska«, a potom pokušava formulirati kriterije kojima se legitimira temeljna razlika. Navodi nekoliko novijih mišljenja koja smatra osobito relevantnima za temu, primjerice J. A. Laponcea (*Left and Right. The Topography of Political Perceptions*), D. Cofrancesco (*Destra/Sinistra. Se cade lo spartiacque*), E. Galeotta (*L'opposizione destra-sinistra. Riflessione analitiche*), M. Revellia (*Destra e sinistra*). Laponceov je pristup zanimljiva prostorna metafora u kojoj se antitetičnost ljevice i desnice promatra na okomi-

toj razini (kao odnos između vladajućih i podvlaštenih) i na horizontalnoj razini (kao odnos među onima koji vladaju). Cofrancesco inzistira na kriteriju tradicije. Razlika između ljevice i desnice sastoji se ponajviše u tome što desnica pridaje tradiciji bitnu važnost, dok ljevica naglašava potrebu njezina premošćivanja. Galeotti ističe da su ljevica i desnica relativni a ne apsolutni pojmovi, da se najveća greška u mišljenju čini onda kada im se pridaje supstancijalno i ontologijsko značenje. »Oni tvore određenu političku topologiju koja nema ništa zajedničko s političkom ontologijom«. Revelli pak uvodi pet kriterija razlikovanja: vremenski (progres-konzervacija), prostorni (jednakost-nejednakost), subjektni (autonomna usmjerenost-heteronomna usmjerenost), spoznajni (racionalizam-iracionalizam), funkcionalni (niže klase-više klase). Nadovezujući se na Revellieva razmatranja, Bobbio izriče i svoj temeljni kriteriološki stav. On, naime, drži da je u cijeloj navedenoj skali kriterija najrelevantniji kriterij jednakosti-nejednakosti. »Jednakost je jedini kriterij koji se odupire iskušenju vremena i koji ima krucijalnu važnost«.

Uzimajući jednakost/nejednakost kao ključni kriterij razlikovanja, Bobbio ponajprije skicira svoj analitički pogled na same pojmove. Osvrće se na neka tradicionalna i recentna tumačenja, a Rousseaua i Nietzschea uzima kao zagovornike dvaju tipično kontroverznih shvaćanja. Za jednog je jednakost prirodna a nejednakost neprirodna, to jest društveno proizvedena. Za drugog je pak nejednakost prirodna a jednakost neprirodna, to jest socijalno uvjetovana. Slažući se s Revellievom tezom o relativnosti pojma, Bobbio ističe njegov distributivni karakter i napominje da uvijek valja voditi računa o četiri referencije: o većoj ili manjoj aktualizaciji (ozbiljenju) ideje jednakosti, o subjektima među kojima se dijele dobra i počasti, o samim dobrima i počastima koja se raspodjeljuju te o kriterijima na

temelju kojih se vrši raspodjela. Kraće rečeno, nijedan projekt raspodjele ne može izbjeći odgovor na tri pitanja: Jednakost da, ali između koga, u čemu, i na temelju kojih kriterija? Socijalisti traže potpunu a liberali minimalnu jednakost, odnosno jednakost pred zakonom ili, još točnije, jednaku slobodu pred zakonom. Postoji opća jednakost i posebni oblici jednakosti. Imati opću jednakost ne znači da su dosegnuti svi oblici posebnih jednakosti. Socijalisti više inzistiraju na posebnim socijalnim pravima a liberali na slobodi. Stoga u modernim političkim porecima uvijek postoji tenzija između slobode i jednakosti. Jednaka sloboda ne znači automatski i stvarnu jednakost. »Lijevo« i »desno« poimanje slobode i jednakosti asimetričnog je karaktera. Oblikovanje javne sfere prema egalitarnom ključu može se provesti jedino nametanjem, ograničavanjem slobode izbora u privatnoj sferi koja je neegalitarna. Privatna sloboda bogatih znatno je šira od slobode siromašnih. Posve je razumljivo da gubitak slobode više pogađa bogate nego siromašne, jer ono što prvi ima u privatnim ekonomskim mogućnostima, drugi to očekuje od javne (egalitarne) sfere. Općenito govoreći, jednakost ograničava slobodu bogatog i siromašnog, ali s važnom razlikom: bogati može izgubiti stvarnu a siromašni samo potencijalnu slobodu. Krajnji izraz te razlike jesu egalitarni i neegalitarni, odnosno liberterski i autoritarni (revolucionarni i kontrarevolucionarni) pokreti. I jedni i drugi, bez obzira na bitnu razliku svojih globalnih projekata radikalne preobrazbe društva, počivaju na uvjerenju da projekt preobrazbe može biti izveden jedino uspostavljanjem autoritarnog poretka. To je ono što desnicu karakterizira u očima lijevice i lijevicu u očima desnice.

Polazeći, dakle, od stava da je glavni kriterij razlikovanja desnice i lijevice sadržan u različitom odnosu prema ideji jednakosti, a da bitni kriterij razlikovanja umjerenjaka i ekstremista (kako na lijevici tako i na desnici) valja tražiti u različitom poi-

manju slobode, Bobbio pokušava shematski ocrtati spektar u kojemu se artikuliraju suvremeni politički pokreti i učenja. Taj spektar, prema njegovu mišljenju, tvore četiri sastavnice:

a) ekstremna lijevica, koju sačinjavaju učenja i pokreti istodobno egalitarnog i autoritarnog karaktera. Najznačajniji povijesni primjer takvih pokreta, koji je u isti mah »apstraktno primjenljiva i nekoliko puta zbiljski iskušavana kategorija«, jest jakobinizam;

b) lijevi centar, koji tvore učenja i pokreti istodobno egalitarnog i liberterskog nagnuća. U današnjem smislu riječi to bi se moglo označiti kao »liberalni socijalizam«, a ilustriraju ga sve socijaldemokratske partije bez obzira na raznolikost svoje političke prakse;

c) desni centar, koji obuhvaća učenja i pokrete liberalne i neegalitarne orijentacije. Tu spadaju konzervativne stranke koje se od reakcionarne desnice razlikuju svojom privrženošću demokratskoj metodi, ali kad je riječ o idealu jednakosti, zaustavljaju se isključivo na jednakosti pred zakonom (dužnost sudaca da zakone primjenjuju nepristrano i po načelu jednake slobode). To je ona značajka koju Bobbio naziva »minimalnim egalitarizmom«;

d) ekstremna desnica, koja obuhvaća antiliberalne i antiegalitarne pokrete i učenja i koju povijesno najrječitije utjelovljuju fašizam i nacizam.

Život je, dakako, mnogo složeniji od ove shematike, ali Bobbiu je bitno da afirmira i provjeri svoj osnovni kriterij razlikovanja, a to znači odnošenje prema jednakosti i nejednakosti. Tvrdi da ga je u valjanost tog kriterija uvjerilo cjelokupno iskustvo današnjih razvijenih i nerazvijenih društava, a da bi bio uvjerljiviji, poziva se čak i na osobno iskustvo, misleći pritom na svoje buržoasko podrijetlo, angažman u antifašističkom pokretu i stalni kritički odnos prema lijevom totalitarizmu. Gotovo sva, tradicionalna i moderna,

iskustva svjedoče o jednoj kontinuiranoj činjenici, a to je pitanje vlasništva. To nije slučajno, jer u vlasništvu se odnos između desnice i ljevice, zapravo između jednakosti i nejednakosti, zrcali na najkonkretniji način. Ono uvijek »proviruje« iz pokreta i doktrina egalitarnog i neegalitarnog usmjerenja. Vlasništvo danas nije *ultima ratio* sukoba desnice i ljevice, ali zahvaljujući upravo njemu jednakost je još uvijek neka vrsta »polarne zvijezde«, »brodolomne planete« koju promatramo (zamišljamo) iz različitih perspektiva i s različitim očekivanjima. Bobbio završava na tocquevilleovski način. Drži da se postupno osvajanje jednakosti ipak nekako zbiva (ne, doduše, »nezaustavljivo« kao u Tocquevillea), ali da za pravo poznavanje tog »grandioznog povijesnog kretanja« valja gledati prije svega svakodnevni život. To je važnije od shematskih razlika desnice i ljevice.

Rade Kalanj

Gerhard de Haan (Hg.)

ÖKOLOGIE & LERNEN (Band 1)
Berliner Empfehlungen

Verlag an der Ruhr, Mülheim, 1992,
216 str.

U posljednja je dva desetljeća ekološka, a osobito socijalnoekološka, problematika postala nezaobilaznom u svim područjima života i rada modernog društva. Od upozorenja da je ekološka kriza postala ne samo pratilac modernog društva nego njegova integralna i strukturna komponenta, povećani su znanstveno-tehnoški naponi za njezino svladavanje. Oni se mogu pratiti i u praktičnim naporima za smanjivanje negativnih utjecaja na okoliš i prirodu općenito i u teorijskim pokušajima konstruiranja nove paradigme razvoja. Ova je, pak, osobito u posljednjem desetljeću našeg stoljeća, oblikova-

na kao paradigma održivog razvoja (WCED, 1987), koja se i u najnovije vrijeme nastoji operacionalizirati u nizu upotrebljivih indikatora praćenja održivog razvoja (Adriaanse, 1993; Spangenberg, 1995). U području zaštite okoliša već postoje manje-više ustaljeni sustavi monitoringa koji pokazuju stanje okoliša na nekom prostoru ili čimbenike zagađivanja. Najnoviji naponi u određivanju indikatora čini se da smjeraju prema definiranju »monitoringa razvoja«. Možda možemo u bliskoj budućnosti očekivati paralelno postojanje ovih dvaju monitoringa kao indikatora promjena društvenog »prirodnog stanja« (odnosa) čovječanstva (Moscovici, 1982; Hassenpflug, 1993) kao rezultata odnosa između čovjeka i prirode (Bruckmeier, 1994:147).

Uz teorijske i stručne radove u području ekologije, pogotovo je nepregledno porastao broj priloga u drugim područjima. Tako su se proširila i kvantitativno povećala medijalna sredstva ekološke edukacije općenito. Tematika je prenesena na film, različite edukativne igre, projekte, leksikone, a osobito na didaktičke materijale. »Prosječnom stručnjaku« danas je veoma otežano praćenje objavljenog materijala i iz njegovog užeg područja zanimanja. Taj problem je, objavljivanjem ove knjige, pokušao riješiti prof. dr. de Haan (Arbeitsstelle für Ökologie und Pädagogik an der Freien Universität Berlin). Njegova je zamisao da se redovito objavljuju sažeci objavljenih materijala s ocjenom njihove vrijednosti.

Ökologie & Lernen prva je knjiga u predviđenom nizu takvih izdanja, koja selektivno prikazuje oko 200 naslova objavljenih od 1990. godine. Urednik je uz pomoć suradnika (I. Bottger, D. Hoffmann, G. Kozdon, K. Reinemann, K. Schack i G. Scholz) recenzirao oko 1000 naslova, od kojih je ovdje navedeno samo ono gradivo koje je »izdržalo« vrednovanje (tj. oni koji su imali više od prosjeka bodova). Vrednovanje je rađeno prema četirima kriterijima za svaki naslov. To su: jednoz-